

ARHITEKTURA I SKULPTURA LOKALITETA CRKVINE U CISTI VELIKOJ

Ćićerić, Petra

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:957521>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-08**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

ZAVRŠNI RAD

**ARHITEKTURA I SKULPTURA LOKALITETA
CRKVINE U CISTI VELIKOJ**

PETRA ČIĆERIĆ

Split, 2024.

Odsjek za povijest umjetnosti

Preddiplomski studij

Ranokršćanska i ranosrednjovjekovna umjetnost

**ARHITEKTURA I SKULPTURA LOKALITETA CRKVINE U CISTI
VELIKOJ**

Student:

Petra Čičerić

Mentor:

Kristina Babić, v. pred.

Split, rujan 2024.

Sadržaj

1. Uvod	4
1.1. O lokalitetu Cista Velika	4
1.2. Historijat istraživanja	5
2. Crkvine u prapovijesnom vremenu	7
3. Crkvine u antici	9
4. Crkvine u razdoblju ranog kršćanstva	13
5. Crkvine u razdoblju ranog srednjeg vijeka	20
6. Skulptura	26
6.1. Katalog skulpture	26
6.2. Obilježja skulpture s Crkvina	45
7. Zaključak	47
8. Sažetak	48
9. Abstract	49
10. Popis literature	50
11. Popis priloga	52

1. Uvod

Tema ovog završnog rada jest arhitektura i skulptura lokaliteta Crkvine u Cisti Velikoj. u radu se u uvodu daje kratka povijest samog lokaliteta i njegov smještaj, zatim se navodi historijat istraživanja svih radova na lokalitetu te metodologija istraživanja. Potom je u glavnom dijelu riječ više o samom lokalitetu i njegovoj arhitekturi kako se mijenjala od prapovijesti sve do ranog srednjeg vijeka te se navodi više o skulpturi i donosi se katalog skulpture te sam zaključak na kraju. Cilj rada je sintetizirati sve poznato o lokalitetu Crkvine u Cisti Velikoj, utvrditi koji je bio razlog prestanka njegova korištenja te utvrditi važnost lokaliteta u kontekstu kasnoantičke i ranosrednjovjekovne umjetnosti Dalmacije.

1.1. O lokalitetu Cista Velika

Cista Velika, dio župe Cista i pod općinom Cista Provo, smještena je na području Imotske krajine. Župa se danas sastoji od tri dijela među kojima je i Cista Velika.¹ Naselje je ime dobilo po ikavskoj riječi cesta, a nalazi se uz antičku cestu koja je povezivala Salonu, Tilurij i Naronu, a za koju se smatra da je izgrađena još u 1. st. pr. Kr.²

Samo naselje ima bogatu povijest koja se proteže još od prapovijesnih vremena sve do danas. Pronađeno je nekoliko prapovijesnih gradina na području Ciste Velike, a razvoj se nastavlja preko antičke rimske ceste i razdoblja hrvatskog kraljevstva. Nakon tog razdoblja uslijedilo je vrijeme osmanlijskih osvajanja te je Cista bila pod njihovom upravom sve do oslobođenja u Drugom morejskom ratu 1717. Nakon toga, Cista dolazi kratko pod mletačku upravu 1725. i ostaje sve do ukidanja Mletačke Republike 1797. kada dolazi pod austrijsku upravu sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.³ Cista se potom našla pod hrvatskom upravom u Jugoslaviji do 1941., pod NDH, te kasnije pod FNRJ, odnosno SFRJ do njenog raspada te je danas pod teritorijem Republike Hrvatske.⁴

¹ Vrčić, fra Vjeko. *Župe Imotske krajine. Drugi dio*. Imotski: 1980. str. 182.

² Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 5.

³ Vrčić, 1980. str. 182.

⁴ isto, str. 182.

Što se samog lokaliteta Crkvine tiče, smješten je nedaleko od glavne ceste koja prolazi kroz Cistu Veliku, tj. magistrale Trilj – Imotski te župne crkve sv. Jakova na putu prema zaselku Mandarići zbog čega se još i zovu Mandarića Crkvine.⁵ Za lokalitet se zna od prije s obzirom na njegovu blizinu u odnosu na Crljivicu na kojoj se nalaze rednjovjekovni te ranonovovjekovni stećci, a don Lovre Katić je zapisao da je „godine 1935. otkrio tu u starokršćanskoj nekropoli jednu memoriju i crkvu iz VI. st.”⁶ prilikom svojih istraživanja na stećcima u Imotskoj krajini, među kojima se nalaze i oni na Crljivici.⁷ Od 1997. godine arheološka istraživanja, radove na redovitom održavanju, prezentaciji i popularizaciji lokaliteta vodi Ljubomir Gudelj u ime Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Višegodišnji predani rad rezultirao je otvorenjem arheološkog parka 2010. godine.⁸

1.2. Historijat istraživanja

Prvi radovi na Crkvinama u Cisti Velikoj započeti su s njihovim otkrićem 1935. Otkrio ih je don Lovre Katić prilikom svog istraživanja nekropola i stećaka u Imotskoj krajini, a takvih je u Cisti dosta. Otkriveni su temelji dvaju sakralnih objekata koji su potom ponovno zakopani za buduće istraživače.⁹

Kasnije, 1993., gotovo 60 godina nakon njihovog otkrića, Nenad Cambi pokreće revizijsko istraživanje.¹⁰ Godine 1997. brigu za lokalitet preuzima Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te je Ljubomiru Gudelju povjereno vođenje istraživanja.¹¹ Rezultate arheoloških istraživanja redovito objavljuje u Hrvatskom arheološkom godišnjaku.

Godine 2004. u rasponu od srpnja do listopada nastavljaju se sustavna istraživanja koje predvodi Ljubomir Gudelj. Dovođeno je otkrivanje parcela ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih grobalja čiji se ukupan broj nakon toga penje na 57. Istražena je i prapovijesna lokva u kojoj su pronađeni fragmenti keramičkog posuđa. Iste godine pronađen je

⁵ Gudelj, 2011. str. 11.

⁶ Katić, Lovre. „Stećci u Imotskoj krajini.“ u: *Starohrvatska prosvjeta III br. 3.* 1954. str. 133. - 134.

⁷ isto, str. 133. - 134.

⁸ Gudelj, 2011. str. 13.

⁹ isto, str. 12.

¹⁰ isto, str. 13.

¹¹ isto, str. 13.

i ulomak osteoteke veterana XIV. legije *Geminae*, što ukazuje na postojanje obližnje rimske nekropole koja još nije ubicirana. Započinje se i s ciljom uređenja Crkvina kao arheološkog parka na otvorenome. Radilo se i na sanaciji cjelokupnog prostora i njegovom očuvanju, a izgrađen je i novi pristupni put s istočne strane lokaliteta. Ostatak ranokršćanskog krsnog bazena također je saniran. Načinjena je i kosturnica s istočne strane lokaliteta za istraženo groblje, a pokretni nalazi odneseni su u Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹²

Za godine 2005. i 2006. nema podataka o istraživanju.

Od prosinca 2006. do ožujka 2007. Ljubomir Gudelj i ekipa iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika radili su na otklanjanju građevnog i drugog komunalnog otpada kako bi se omogućila izgradnja ceste koja bi vodila do samog lokaliteta, kao i popravljjanje suhozida i ograda. Od preostalog kamena je na lokalitetu s njegove jugoistočne strane oblikovana gomila u funkciji vidikovca. Također se radilo na sanaciji samog lokaliteta, sljubnice kamena i zidova popunjene su kako bi se spriječilo prodiranje vode i rast raslinja, a posebna pozornost posvetila se antičkoj cisterni smještenoj neposredno uz ostatke crkava.¹³

Za godine 2008. i 2009. nema podataka o istraživanju.

Od travnja do lipnja 2010. te u listopadu iste godine, Ljubomir Gudelj i radnici sanirali su arhitektonske ostatke te ih prilagodili prezentaciji na otvorenom. Zidovi su dodatno učvršćeni žbukom, a kaldrme sanirane ili djelomice rekonstruirane ako su za njih postojali već zatečeni elementi. Zemljom i šljunkom pokrilo se osjetljive dijelove arhitekture među kojima su bile i podnice dviju cisterni. Za prezentaciju na otvorenome ostavljeni su pet ranokršćanskih grobnih komora te dva ranosrednjovjekovna groba, a ostali su zatrpani zemljom. Također je rekonstruiran i prezentiran dvostrešni kameni pokrov ranokršćanske grobnice koja se nalazi uz temelje apsida samih crkava, a teže oštećeni elementi su rekonstruirani ili zamijenjeni istim materijalom tj. laporom. Za potrebe arheološkog parka htjelo se izraditi i prozirnu staklenu nadstrešnicu koja bi omogućila razgledavanje lokaliteta tijekom cijele godine, no od toga se odustalo zbog manjka sredstava za izradu i montažu. Definirani su i prapovijesni artefakti, a Crkvine su preobražene u arheološki park.¹⁴

¹² Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004*. Zagreb: 2005. Str. 216. - 218.

¹³ Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 4/2007*. Zagreb: 2008. Str. 443. - 444.

¹⁴ Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010*. Zagreb: 2011. Str. 641. - 643.

Za godine 2011. i 2012. nema podataka o istraživanju. Godine 2011. izdana je, pak, knjiga Ljubomira Gudelja o Crkvinama.

U lipnju 2013. istražen je jedan kasnoantički grob pod oznakom G-58, a smješten je južno od samih crkava. Istraživanje je proveo Odjel za forenzičke znanosti Medicinskog fakulteta u Splitu te je pronađen i definiran kostur muškarca u dobi između 17 i 21 godine, a sami grob je bio bez priloga. Na samoj arhitekturi nisu vođena istraživanja.¹⁵

Godine 2014. radi se na obližnjoj vjetroelektrani.¹⁶

U 2015. godini ponovno je otvoren jedan kasnoantički grob prilikom terenske nastave studenata Forenzike na Medicinskom fakultetu u Splitu, a istraživani grob nosi oznaku G-60. U grobu su nađeni ostaci triju pokojnika, od kojih je jedan *in situ*, a druga dva su pomaknuta na istočnu stranu grobne jame te su starija od onog pronađenog *in situ*. Nakon dokumentacije zatečenog stanja, teren je vraćen u prvobitno stanje, a pogrebni ostaci preneseni su na Odjel za forenzičke znanosti Medicinskog fakulteta u Splitu.¹⁷

Za godine 2016., 2017. te 2018. nema podataka o istraživanju, a tad je izdan i posljednji dostupni Hrvatskih arheološki godišnjak. Što se izložbi tiče, skulptura lokaliteta pohranjena je u prostorima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika kao dio trajnog postava.

2. Crkvine u prapovijesnom vremenu

Pronalasci na području Crkvina obuhvaćaju uglavnom istočni dio istraženog područja. Pronađen je uglavnom keramički materijal (keramičko posuđe), a nađen je i kameni oblutak koji je služio za oblikovanje keramike.¹⁸ Pronađena je i nekolicina grobnica, no najvažniji je ipak pronalazak jedne lokve kasnije napunjene crvenicom koja će u kasnijim razdobljima

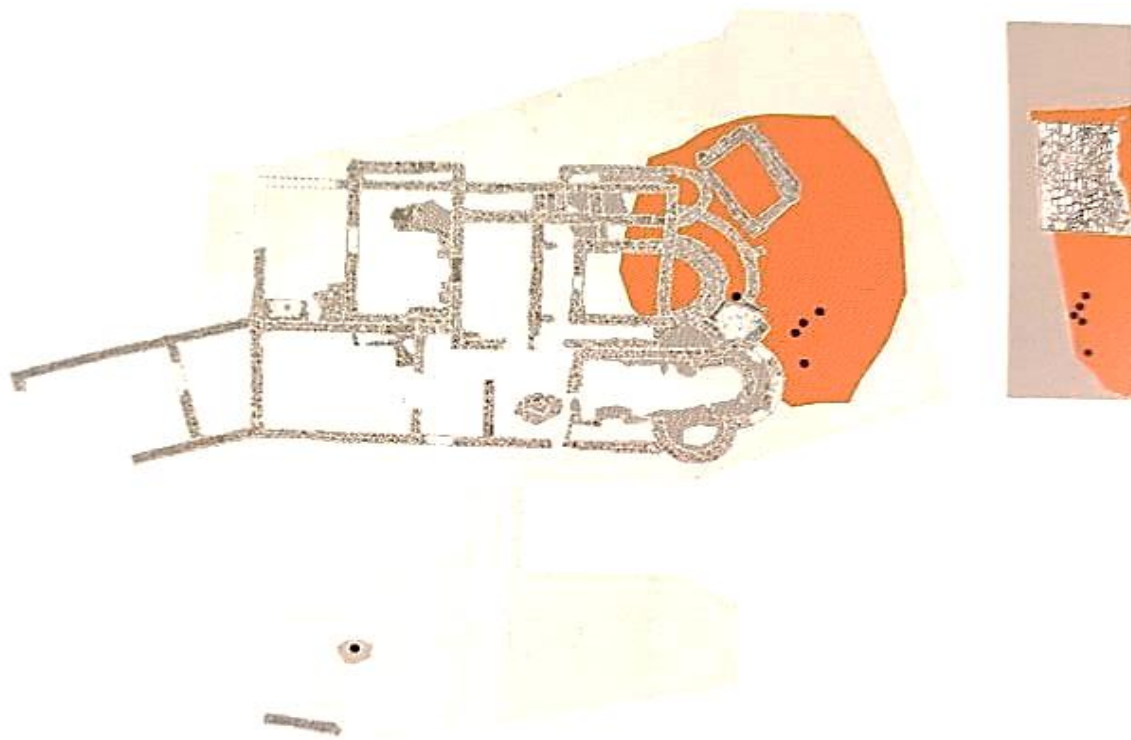
¹⁵ Gudelj, Ljubomir i dr. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 10/2013*. Zagreb: 2014. Str. 536. - 538.

¹⁶ Gudelj, Ljubomir i Uroda, Nikolina. "Vjetroelektrana Brda - Umovi." *Hrvatski arheološki godišnjak 11/2014*. Zagreb: 2015. Str. 673. - 677.

¹⁷ Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Zagreb: 2016. Str. 650. - 651.

¹⁸ Gudelj, 2011. str. 16.

postati cisterna za držanje pitke vode.¹⁹ Prapovijesnih ostataka nije mnogo pronađeno, ali u bližoj okolini Crkvine pronađeno je čak sedam prapovijesnih gradina, od kojih valja istaknuti onu kod Sv. Jakova koja je preslojena antičko naseljem, a uz nju se protezala trasa ceste između Tiluriuma i Narone.²⁰ Od velike važnosti je također i gradina Vitrenik zajedno s pećinom Ikovačom.²¹ Na području Vitrenika pronađeni su ostaci posuda iz prapovijesnog i kasnijih vremena, kao i komadi oslikane žbuke.²² Na tlocrtu je vidljivo označeno da područje prapovijesnih nalaza koincidira s područjem koje će postati apsidom crkava.²³

Slika 1. Tlocrt lokaliteta s označenim područjem prapovijesnih nalaza

¹⁹ Gudelj, str. 16.

²⁰ Gudelj, Ljubomir. *Gradine u Imotskoj krajini*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2016. str. 14.

²¹ isto, str. 16.

²² isto, str. 16.

²³ Gudelj, 2011. str. 15.

Slika 2. Keramičko posuđe, prapovijesno razdoblje

3. Crkvine u antici

Na području Crkvina pronađeni su pojedini ostaci prostorija koji su nastali prije ranokršćanskih crkava, jedna na sjeveroistoku, a druga na jugozapadu.²⁴ Dimenzije prostorije na sjeveroistoku su 5 x 8 metara, a prostorije na jugozapadu 11,3 x 7 metara s lijeve strane i 8,7 x 7 metara s desne strane.²⁵ Debljina zidova također je ustanovljena na pola metra. Uz jugozapadnu prostoriju nalazi se priljubljena i cisterna za kišnicu. Iako im datacija još uvijek nije detaljno određena, smatra se da su prostorije nastale u razdoblju između 1. st. pr. Kr. i 5. st. po. Kr.²⁶ Takva se datacija ustanovila uz pomoć numizmatike jer je pronađen velik broj novčića s rimskim motivima.²⁷ Na slici 4. prikazan je novčić cara Klaudija na aversu i Minerva na reversu.²⁸ Prostorije su vjerojatno bile dio antičkog naselja koji je obuhvaćao veći dio današnje Ciste Velike.

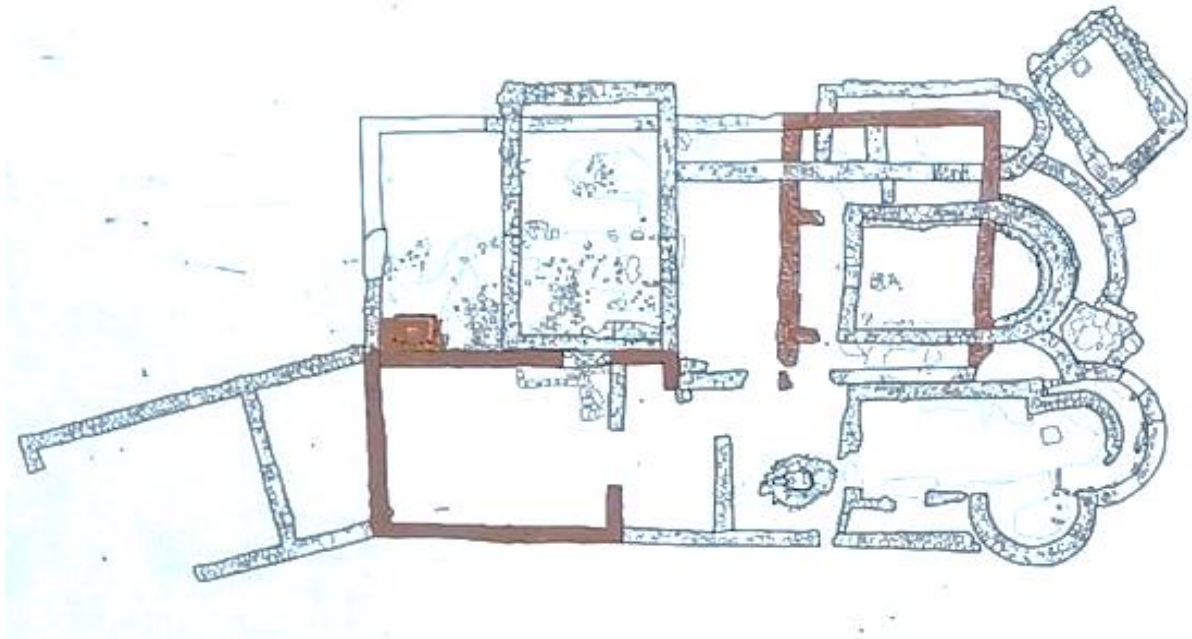
²⁴ Gudelj, 2011. str. 17.

²⁵ Dimenzije rimskih prostorija izmjerene su na terenu.

²⁶ Gudelj, 2011. str. 17.

²⁷ isto, str. 17.

²⁸ Kampmann, Ursula. *Die Münzen der römischen Kaiserzeit*. Auflage: Battenberg, 2004. str. 50.

Slika 3. Tlocrt lokaliteta s označenim ostacima rimskih prostorija

Na tlocrtu su prikazane dvije rimske prostorije, od kojih se tlocrt sjeveroistočne prostorije preklapa s prostorom budućih dviju ranokršćanskih bazilika te posljednje ranosrednjovjekovne crkve. Iz tlocrta je vidljivo da je prostor prostorije bio podijeljen vjerojatno na tri dijela, ali posljednji zid nije sačuvan. Zanimljivo je da istočna zidna ploha koincidira s dijelom ranosrednjovjekovne crkve na kojoj je bilo smješteno uzdignuto svetište. S druge strane, tlocrt jugozapadne prostorije usko je povezan uz cisternu za prikupljanje kišnice.

Slika 4. Rimski novac s likom cara Klaudija na aversu i božice Minerve na reversu

Slika 5. Pogled sa zapada na sjeveroistočnu prostoriju na lokalitetu

Slika 6. Pogled sa sjevera na sjeveroistočnu prostoriju

Na slici 5. i 6. prikazan je pogled sa zapada i sjevera prema sjeveroistočnoj rimskoj prostoriji na kojoj su vidljivi temelji prostorije koji prolaze kroz ranokršćansku kapelicu te dvije bazilike i tvori dio uzdignutog svetišta ranosrednjovjekovne crkve.

Slika 7. Pogled na jugozapadnu prostoriju

Na slici 7. prikazan je pogled sa zapada na jugozapadnu rimsku prostoriju. Desni dio njezinih zidnih temelja kraći je od lijevog dijela te ulazi u dio prostora za koji se može smatrati da je pripadao ranokršćanskoj crkvi s trolisnom apsidom, no nije potvrđeno u literaturi niti terenskim radom.

Ustanovljen je također i poganski kult koji potvrđuje i nalaz oštećene are tj. žrtvenika iz 1. st. koji je evidentiran u poglavlju 6. *Skulptura* pod kataloškim brojem 1. Pronađeni su također i ulomci nadgrobničkih spomenika koji uključuju urne i stele od lapora, a koji su u vrijeme ranog kršćanstva poslužile kao spoliji za izgradnju vrata grobnice.²⁹ Jedan od tih ulomaka bio je i sarkofag Elije Viktorine koja je prva imenom poznata stanovnica naselja.³⁰ Sarkofag je dao izraditi njezin muž koji je bio veteran 14. legije *Geminae*, što utvrđuje i prisutnost rimske vojske na području Imotske krajine.³¹ Sarkofag je evidentiran u poglavlju o skulpturi pod kataloškim brojem 5.

²⁹ Gudelj, 2011. str. 18.

³⁰ isto, str. 18.

³¹ isto, str. 18.

4. Crkvine u razdoblju ranog kršćanstva

Vrijeme ranog kršćanstva karakterizira pojava novih oblika u arhitekturi, osobito kad je riječ o crkvenoj arhitekturi. Vremenski, razdoblje ranog kršćanstva obuhvaća vrijeme kasne antike, tj. vrijeme cara Konstantina i njegovih nasljednika te prijelaz u srednji vijek sa seobom naroda. U arhitekturi dolazi do bitnih promjena, iz malih, skromnih, ilegalnih crkava nastaju crkve dostojne samog cara, a takav razvoj će se nastavljati sve do seobe naroda.³² S druge strane, za hrvatsku arhitekturu u razdoblju ranog kršćanstva, najvažnija je Salona sa svojim episkopalnim centrom te pojedine manje crkve, a među njima nalaze se i tri ranokršćanske crkve na Crkvinama.³³

Nad ostacima zgrada iz rane antike, podignute su tri ranokršćanske crkve, svaka od kojih je zamijenila onu prethodnu kad bi dotrajala.³⁴ Riječ je o dvjema bazilikama i jednom crkvom s trolisnom apsidom koje su postavljene u smjeru sjeverozapad – jugoistok.³⁵ Uz navedene crkve, podignute su bile i posebne prateće prostorije kao što su baptisterij s krsnim zdencom i cisterna za prikupljanje kišnice. Navedene crkve označene su na tlocrtu.³⁶

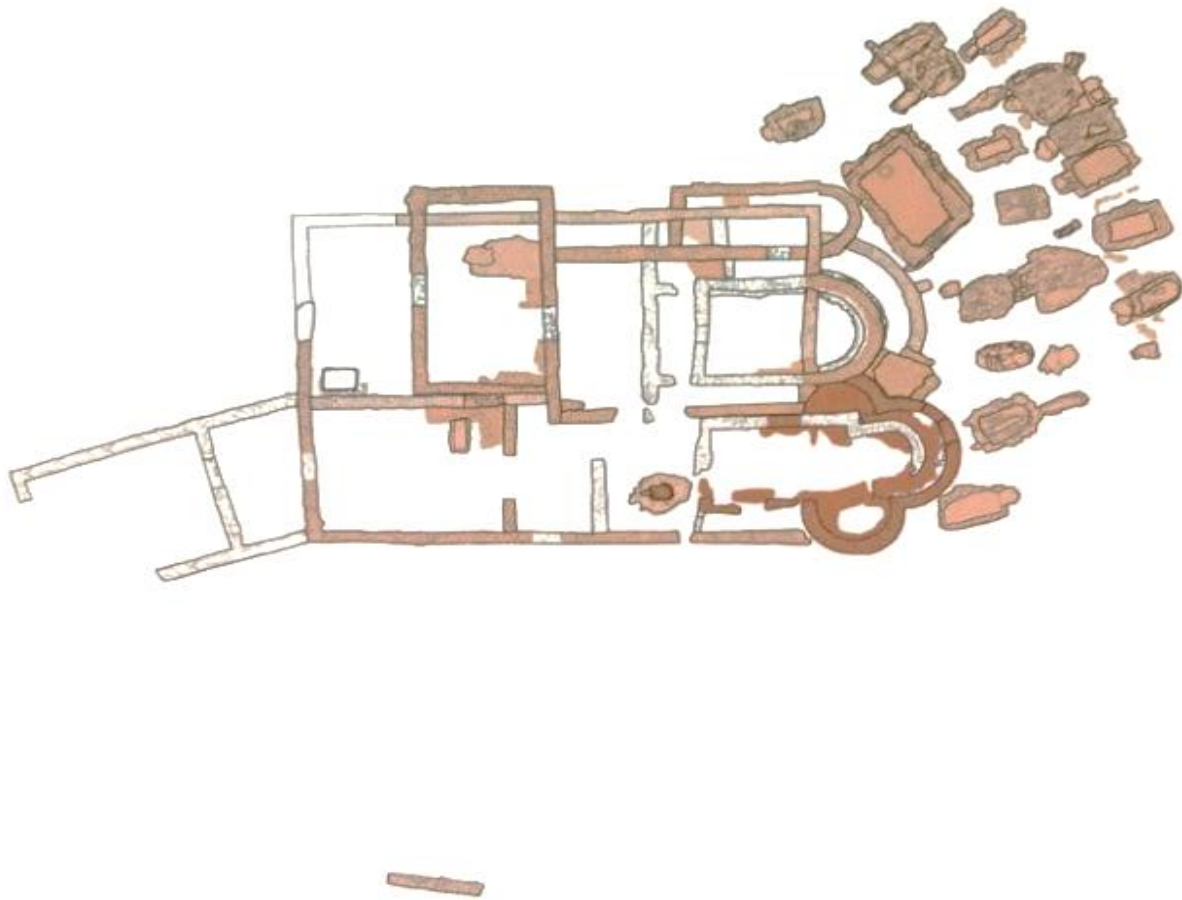
³² Mueller, Werner i Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 1: Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*. Zagreb: Golden Marketing, 1999. str. 255.

³³ isto, str. 255.

³⁴ Gudelj, 2011. str. 19.

³⁵ isto, str. 19.

³⁶ isto, str. 19. - 20.

Slika 8. Tlocrt ranokršćanskih crkava

Na tlocrtu su obojene sve tri prostorije koje pripadaju ranokršćanskom razdoblju, kao i njihove popratne prostorije poput baptisterija, ali i groblja koja su datirana u vrijeme kasne antike te se vezuju za ranokršćansku fazu lokaliteta. Na tlocrtu je također vidljivo kako su se crkve međusobno preklapaju, posebno prve dvije bazilike. Sjeveroistočno je postavljena prva i najveća bazilika, no točne dimenzije njenog broda, kao i činjenica je li možda imala više brodova su nepoznate jer njezin tlocrt nije u potpunosti sačuvan. Unutar nje, u prostoru njezine apside prema brodu, smjestila se manja bazilika čija je apside u ranosrednjovjekovnom razdoblju sužena za potrebe izgradnje manje crkve, a sa sobom je donijela i popratne prostorije kao što je jednobrodna kapelica na sjeveru te baptisterij na jugu. Južno od dviju bazilika smještena je crkva s trolisnom apsidom, također flankirana grobljem na istoku, a na zapadnoj strani se preklapa s jugozapadnom rimskom prostorijom, ali nije jasno je li prostorija bila u funkciji kao dio crkve ili kao dio dvorišta s obzirom na oštećenja na tlocrtu.

Prva crkva s apsidom promjera 8 metara, bila je ujedno i najveća od triju ranokršćanskih crkava, a bila je dodatno osnažena dvama zrakastim kontraforima.³⁷ Usprkos tome što je bila najveća, nije se dovoljno dobro sačuvala da bi se uspješno mogao rekonstruirati njezin tlocrt, no pretpostavlja se da je bila duga 27 metara te da je uz nju istovremeno postojao i baptisterij na njezinoj južnoj strani. S unutarnje strane apside pronađeni su i fragmenti oslikane žbuke *in situ*.³⁸

Slika 9. Pogled s istoka na ostatke prve bazilike

Slika 9. prikazuje pogled s istoka na ostatke prve bazilike kojoj je gotovo u cijelosti sačuvana samo apside, a unutar koje se smjestila druga ranokršćanska bazilika te ranosrednjovjekovna crkva. Na slici je također vidljivo da je prva bazilika imala dva zrakasta kontrafora te da je unutar njene apside, a priljubljeno s apsidama druge ranokršćanske bazilike i ranosrednjovjekovne crkve bila smještena grobnica s dvostrešnim krovom, a pored apside prve bazilike smješten je jedan od otvorenih grobova zaštićen metalnom mrežom.

³⁷ isto, str. 20.

³⁸ isto, str. 20.

Nakon rušenja prve bazilike, u istoj aksijalnoj osi izgrađena je druga, manja bazilika koja je bila duga 15 metara, a široka 8,5 metara, a apsida joj je bila smještena unutar starije apside i s promjerom od 5 metara, dakle 3 metra uža od prethodne.³⁹ Uz nju je također postojala i jednobrodna kapelica s apsidom na sjeveru, zapadno predvorje i baptisterij čiji je istočni dio bio uništen.⁴⁰ Iz ove faze sačuvan je pak krsni bazen koji je imao i tri preinake kojima se smanjivao njegov volumen te mijenjao oblik. Kao takav, ovaj bazen je jedinstven primjer u usporedbi s ostalim ranokršćanskim krsnim bazenima na području istočne obale Jadrana. U prvoj fazi, bazen je bio na svom najvećem volumenu, zatim je ugrađen kameni dio koji mu je promijenio volumen te posljednja izmjena koja mu je promijenila oblik i smanjila volumen.⁴¹

Slika 10. Pogled na drugu baziliku i grobnicu

Na slici 10. prikazan je vidljiv dio temelja apside druge bazilike na kojem se smjestila apsida ranosrednjovjekovne crkve. Uz apsidu druge ranokršćanske bazilike, a preklapno s temeljima

³⁹ isto, str. 20.

⁴⁰ isto, str. 20.

⁴¹ isto, str. 20. - 21.

apside prve bazilike, smještena je grobnica s dvostrešnim krovom. Ulaz u grobnicu otežava apsida prve bazilike.

Posljednja crkva izgrađena na lokalitetu imala je trolisnu apsidu, a koja se smjestila na južnoj strani kompleksa.⁴² Trolisnu apsidu bilo je moguće ostvariti kombiniranjem veće potkovaste apsidge s dvije manje apsidge na njezinim bokovima, a apsida je sačuvana gotovo do temelja kao i pod crkve koji sugerira da je prostor oltara bio povišen za razliku od ostatka prostora.⁴³ No, pošto je ostatak prostora razoren, teško je zapravo odrediti njegove dimenzije. Također se pretpostavlja da je ova crkva nastala na prijelazu iz kasnoantičkog odnosno ranokršćanskog razdoblja u ranosrednjovjekovno razdoblje.⁴⁴ Tu tezu dodatno osnažuju fragmenti ulomaka crkvenog namještaja od lapora, ali i činjenica da je izgrađena na kasnoantičkoj grobnici što znači da je vjerojatno ovo bila prva pronađena crkva koju je don Lovre Katić otkrio 1935.⁴⁵ Sličnu crkvu moguće je pronaći u Pridrazi, a riječ je o ranokršćanskoj Crkvi sv. Martina.⁴⁶ Crkva je gotovo u cijelosti sačuvana te se usporedno s njom može zaključiti kako je i trolisna crkva na crkvinama imala glavni dvostrešni krov s bočnim stožastim krovovima sa svake strane trolista kao što je slučaj kod Crkve sv. Martina u Pridrazi.⁴⁷

⁴² isto, str. 22.

⁴³ isto, str. 22.

⁴⁴ isto, str. 22.

⁴⁵ Katić, 1954. str. 133. - 134.

⁴⁶ Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 2002. str. 52. - 56.

⁴⁷ isto, str. 52. - 56.

Slika 11. Pogled na trolisnu crkvu s južne strane

Iz ove faze pronađene su također i brojne grobnice, bile one s pojedinačnim ukopima ili s podzemnim komorama za ukop nekolicine pokojnika. Također je utvrđena i prisutnost podzemne nadstvođene komore koja se nalazila ispod predvorja druge bazilike, a iznad čije vanjske strane se nalazila grobnica s dvostrešnim kamenim krovom i vratima na kojima se nalazio ugravirani kristogram na zapadnoj strani u smjeru zapad – istok.⁴⁸ Sama vrata bila su spolij iz poganskih vremena, a grobnica je zazidana priklesanim kamenom koji je bio povezan žbukom i prekriven dvjema velikim kamenim pločama u funkciji svoda. Također je pronađena nekolicina pogrebnih predmeta u grobovima među kojima su bili naušnice, fibule, novac i tako dalje, a takav je običaj pokapanja bio raširen u cijeloj ranokršćanskoj Europi.⁴⁹

⁴⁸ Gudelj, 2011. str. 26.

⁴⁹ Vedriš, Trpimir. „Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata.“ U: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (o. 550. – o. 1150.)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. Zagreb: Matica hrvatska, 2015. str. 179.

Slika 12. Pogled na trolisnu crkvu sa zapadne strane

Na slici 11. i 12. prikazani su pogledi s južne i zapadne strane na crkvu s trolisnom apsidom. Njezini su temelji slabo očuvani što dodatno otežava mjerenje njezinih dimenzija, no sigurno se trolisna crkva spajala s istočnim dijelom jugozapadne rimske prostorije kako je evidentno i u samom tlocrtu na slici 8.

Slika 13. Naušnice, ranokršćansko groblje, 5. - 6. st.

5. Crkvine u razdoblju ranog srednjeg vijeka

Vrijeme ranoga srednjeg vijeka donosi sa sobom niz promjena koje su se zbivale na području Europe, uključujući područje buduće Hrvatske Kneževine i kraljevstva. Velika seoba naroda rezultirala je padom Zapadnog Rimskog Carstva. Na područja nekadašnjeg Carstva, po čitavoj Europi naselili su se brojni narodi koji će imati vrlo velik utjecaj na hrvatske prostore. Oko podjele hrvatskog prostora posebno su se sukobile Franačko Carstvo i Bizant, a njihovi zasebni utjecaji vidljivi su u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arhitekturi.⁵⁰

Što se tiče crkvene arhitekture, ona se u razdoblju srednjeg vijeka, tj. u predromaničkom razdoblju, dijeli u tri kategorije. Prva kategorija obuhvaća vremenski raspon od početka 7. st. do 9. st. te se naziva predkarolinškim razdobljem.⁵¹ Iz tog razdoblja poznat je vrlo mali broj crkava, a uglavnom je riječ o adaptaciji u gradnji tj. pregradnjom antičkih građevina.⁵² Druga kategorija obuhvaća razdoblje od 9. i 10. st. poznatim i kao karolinško razdoblje, a njemu pripadaju brojne crkve vezane uz hrvatske vladare, primjerice crkva sv. Marije u Biskupiji kod Knina.⁵³ To je ujedno i razdoblje procvata skulpture. Posljednja kategorija obuhvaća razdoblje 11. st. i karakterizira ga Hrvatsko Kraljevstvo te velik broj crkava u kojima se počinje vidjeti značajan ranoromanički utjecaj.⁵⁴ Crkve su također pod utjecajem svojih regija te u pojedinim mjestima u sjevernoj Dalmaciji dominiraju šesterolisni tipovi centralnih crkava, dok longitudinalne mogu i ne moraju imati kupolu, a posebno su popularne trobrodne i jednobrodne crkve od kojih pojedine imaju *westwerk*.⁵⁵ Što se Crkvina tiče, dvije ranosrednjovjekovne crkve pripadaju prvoj kategoriji crkvene arhitekture te longitudinalnim jednobrodnim crkvama.

Početak srednjeg vijeka, ranokršćanski kompleks na Crkvinama biva napušten na kratko vrijeme uslijed razaranja. To je također bilo vrijeme seoba i dolaska novog stanovništva u naselje, što je i mogući uzrok razaranja i napuštanja. Ipak, iz ovog razdoblja potekle su još dvije

⁵⁰ Marasović, Tomislav. *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1994. str. 15.

⁵¹ isto, str. 15.

⁵² isto, str. 16.

⁵³ isto, str. 15.

⁵⁴ isto, str. 15.

⁵⁵ Petricioli, Ivo. *Od Donata do Radovana: Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split: Književni krug, 1990. str. 19.

manje crkve na istočnom dijelu, a zapadni dio je ostao napušten kako bi se omogućio lakši pristup vratima crkava, a njegovi ostaci pretvoreni su u dvorište.⁵⁶

Slika 14. Tlocrt lokaliteta s označenim ostacima ranosrednjovjekovnih crkava

S tlocrta se može očitati da je riječ o malom broju ostataka iz vremena ranog srednjeg vijeka. Naime, vidljivo je da je prva i veća od dviju crkava znatno oštećena te joj je vidljiva samo sjeverna zidna ploha s dijelom apside s blagim nagibom zbog položaja u kojem je trolisna apside unutar koje je smještena bila. S druge strane, manja crkva sačuvana je gotovo do temelja te je vidljivo da je imala i uzdignuto svetište kao posljedica preklapanja s dijelom rimske prostorije, ali i sužavanja apside druge bazilike iz ranokršćanskog razdoblja. Za razliku od svih dosadašnjih crkava, posljednja crkva imala je i malen prostor za vrata. Oko navedenih crkava, na tlocrtu je označeno i raštrkano ranosrednjovjekovno groblje čiji grobovi uglavnom prevladavaju na području sjeverno i južno od crkava.

Veća od dviju crkvice izgrađena je unutar ostataka crkve s trolisnom apsidom. Takav slučaj nije rijetka pojava za područje Dalmacije s obzirom na to da su crkve koje su bile građene u ranom srednjem vijeku često bile izgrađene na temeljima crkava i ostalih zgrada od prethodnih

⁵⁶ Gudelj, 2011. str. 29.

razdoblja.⁵⁷ Bila je jednobrodna, s dimenzijama 11,5 x 4,5 metara te je imala izduženu potkovastu apsidu s blagim nagibom prema sjeveru. Njezina je južna polovica pronađena razorena kao i dio zapadnog pročelja.⁵⁸

Slika 15. Pogled na ranosrednjovjekovne crkve unutar trolisne crkve i druge ranokršćanske bazilike

Slika 15. prikazuje pogled na dvije ranosrednjovjekovne crkve i njihov odnos s trima ranokršćanskim crkvama. Prva ranosrednjovjekovna crkva smještena je unutar crkve s trolisnom apsidom te su joj ostali sačuvani samo dijelovi lijeve strane temelja zajedno s dijelom apside koja svojim oblikom prati kut nagiba glavne apside trolisne crkve. S druge strane, manja crkva smještena je unutar druge ranokršćanske bazilike što se na slici očituje uzdignutim temeljima naspram ostalih crkava.

Druga i manja crkvice sačuvana je gotovo u cijelosti. Također jednobrodnog tlocrta s dimenzijama 8,3 x 5 metara, a smještena je u aksijalnoj osi ranokršćanskih bazilika te je njena polukružna apside nastala na temeljima ranokršćanske apside. Imala je i uzdignuto svetište koje

⁵⁷ Rapanić, Željko. *Studije o ranom srednjovjekovlju*. Split: Književni krug, 2022. str. 66.

⁵⁸ Gudelj, 2011. str. 30.

je od ruba apside bio udaljen samo 2,4 metra,⁵⁹ no nije ustanovljeno koliko je oltar zapravo bio uzdignut. Ova je crkvice vjerojatno bila i posljednja u funkciji na ovom području s obzirom na to da su u njoj pronađeni tragovi gorenja.⁶⁰

Slika 16. Pogled na posljednju crkvu sa zapadne strane

Slika 16. prikazuje pogled na drugu ranosrednjovjekovnu crkvu s njezine zapadne strane. Na slici je evidentirano da je druga crkva sačuvana u cijelosti uključujući i otvor za vrata koji je bio širok samo 80 cm.⁶¹ Takve dimenzije vrata te same crkve sugeriraju da crkva nije bila napravljena za velik broj ljudi, već je vjerojatno služila za manje mise. Tom doprinosi i činjenica da je bila posljednja u funkciji prije izgradnje novog svetišta u blizini.

⁵⁹ Dimenzije uzdignutog svetišta druge ranosrednjovjekovne crkve izmjerene su na terenu.

⁶⁰ Gudelj, 2011. str. 30.

⁶¹ Dimenzije vrata druge ranosrednjovjekovne crkve izmjerene su na terenu.

Slika 17. Pogled na uzdignuto svetište posljednje crkve

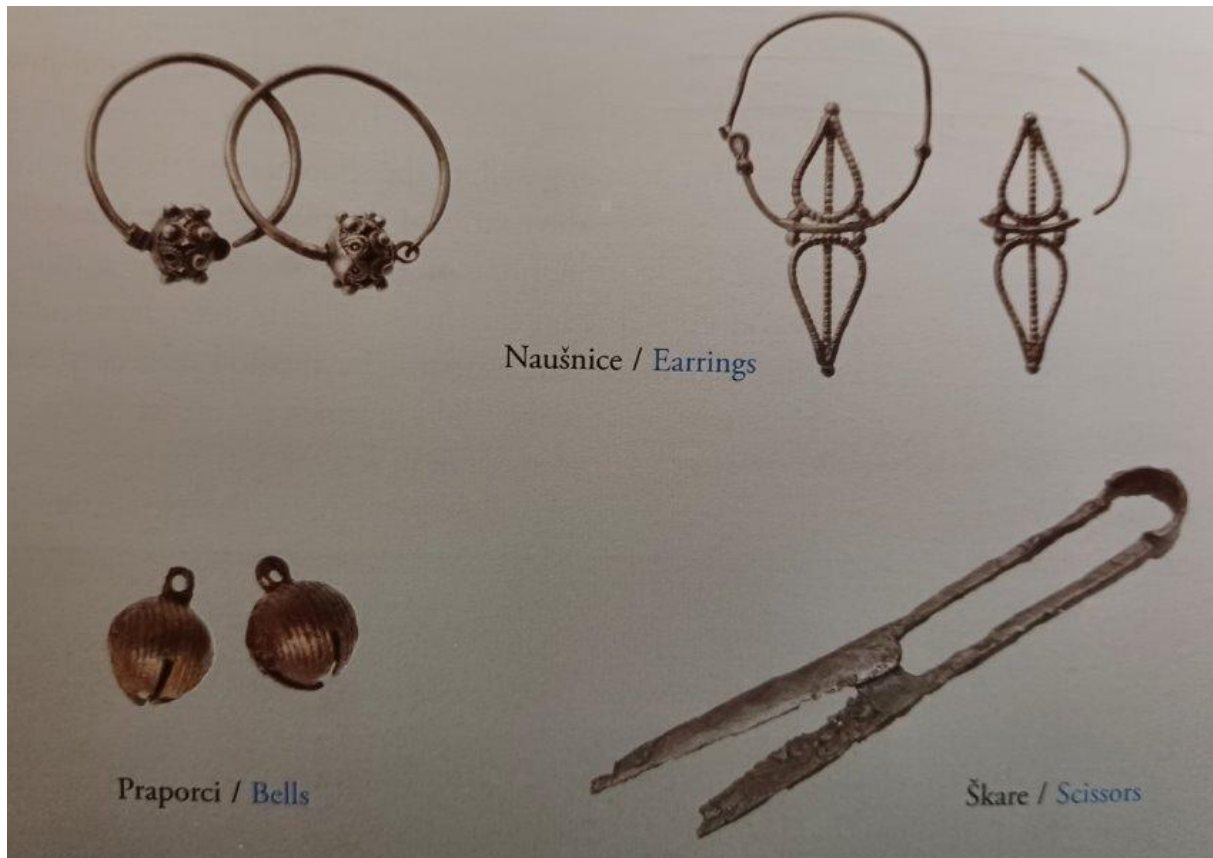
Na slici 17. prikazan je ostatak uzdignutog svetišta druge ranosrednjovjekovne crkve, a čiji se ostatci preklapaju s istočnom stranom sjeveroistočne rimske prostorije. Također su jednim dijelom vidljivi temelji druge ranokršćanske bazilike. Sama visina svetišta nije utvrđena u dosadašnjim istraživanjima, a svetište je na slici obraslo travom.

Također je posebno zanimljivo istaknuti groblje koje potječe iz ranosrednjovjekovnog razdoblja. Naime, pronađeno je 28 grobova s po jednim pokojnikom, a prevladavaju grobovi okrenuti u smjeru zapad – istok.⁶² Takav raspored smatra se uobičajenim rasporedom jer „većina starohrvatskih grobalja bila je smještena u pravcu sjever – jug, dok su grobovi uglavnom bili orijentirani u pravcu zapad – istok. U usporedbi s ostatkom Europe radi se o malim grobljima na redove...”⁶³ Grobovi su također bili pokriveni kamenim pločama, a nalazili

⁶² Gudelj, 2011. str. 31.

⁶³ Vedriš, 2015. str. 179.

su se okruženi suhozidom te se nastojalo prilagoditi zidovima crkava i dvorištu. Naravno, pronađena je i nekolicina pogrebnih priloga uglavnom nakita.⁶⁴

Slika 18. Prilozi iz ranosrednjovjekovnih grobova, 7. - 8. st.

Ranosrednjovjekovno razdoblje bilo je izuzetno plodno što se tiče grobnih priloga i ostalih predmeta, a koji uključuju predmete poput naušnica i praporaka. Također su pronađene i škare kao jedan od uporabnih predmeta.⁶⁵

Nakon 9. ili 10. st. crkve na Crkvinama potpuno su napuštene iz još uvijek nepoznatih razloga, no može se ustanoviti poveznica s formiranjem novog crkvenog svetišta nekoliko metara sjevernije od samih Crkvina.⁶⁶

⁶⁴ Gudelj, 2011. str. 32.

⁶⁵ isto, str. 32.

⁶⁶ isto, str. 32.

6. Skulptura

Slijedeća potpoglavlja posvećena su skulpturi lokaliteta koja je prikupljena i izložena u zgradi Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, a obuhvaća razdoblja od antike do ranog srednjeg vijeka te je tako donesena u katalogu i njegovoj sintezi.

6.1. Katalog skulpture⁶⁷

Kat. br. 1	
Opis	Prikazan je žrtvenik - ara iz 2. ili 3. st. Riječ je o monolitnom bloku vapnenca bez motiva.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	50 x 26 x 20 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

⁶⁷ Informacije o dataciji preuzete su iz kataloga uz izloge skulpture u prostorijama Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.

Kat. br. 2

Opis	Prikazana je kamena rešetka slivnika cisterne koja je grubo oblikovana s konkavnim udubljenjima po sredini te trima ovalnim perforacijama malih dimenzija koje su služile za odvod vode.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	35 x 55 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 3

Opis	Prikazan je odlomak urne iz 2. – 3. st. Riječ je o grubo isklesanom vapnencu s motivom pletenice riblje kosti koja obavija epigrafsko polje s teško čitljivim natpisom, vidljivo je tek nekoliko slova isklesanim rimskom kapitalom. U donjem lijevom kutu urne nalazi se motiv rozete koja prekida okomitu i vodoravnu pletenicu.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	40 x 40 x 5 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 4

Opis	Ulomak sarkofaga iz antičkog doba koji je djelomično rekonstruiran od dvaju ulomaka. Na gornjem ulomku vidljiv je dio epigrafskog polja koje je omeđeno motivom biljne povijuše koje u praznom prostoru krasi motivi listova akantusa te grožđa. Samo epigrafsko polje nema ostataka slova. Na donjem ulomku vidljiv je isti motiv biljne povijuše viove loze s grožđem te bolje očuvano epigrafsko polje klesano rimskom kapitalom. Vidljiva je i nespretnost klesara s obzirom na to da su slova u prva dva reda klesana sa širokim razmakom, dok su u zadnja tri klesana bez razmaka.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	56 x 90 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Opis	Prednja strana sarkofaga s dijelom poklopca Glatko obrađena površina prednje strane sarkofaga na kojem se urezano polje dijeli na tri simetrična dijela. U bočnim dijelovima nalaze se po dvije usko klesane rozete, dok se u gornjem dijelu središnjeg dijela nalazi jedna rozeta zaokružena vegetabilnim motivima. U donjem dijelu središnjeg dijela nalazi se natpisno polje omeđeno dvama tordiranim užetima. Poklopac nema naglašenih profilacija te je grubo obrađen.
Materijal	kamen
Dimenzije	34 x 100 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 18. Cambi, Nenad. <i>Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije</i> . Split: Književni krug, 2020. str. 64.
Napomene	Sarkogaf je pripadao Eliji Viktorini koja je bila žena veterana 14. legije <i>Geminae</i> , a ona sama je prva imenom poznata stanovnica mjesta

Kat. br. 6

Opis	Prikazan je ulomak poklopca urne iz 2. - 3. st. čija je prednja strana ukrašena motivima rozeta koje dijele jednostavne konkavno - konveksne profilacije nalik na stupove. S druge strane, na gornjoj plohi poklopca nema ukrasa te je grubo obrađena.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	15 x 26 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 7

Opis	Prikazan je ulomak urne iz 2. – 3. st. Vidljiv je donji dio epigrafskog polja s dijelom teksta pisanim rimskom kapitalom, a kojeg omeđuje motiv srolike girlande koja se sužava na okomitim dijelovima urne.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	10 x 36 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 8

Opis	Prikazan je poklopac urne iz 2. – 3. st. koji je grubo obrađen bez profilacija i motiva.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	13 x 45 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 9

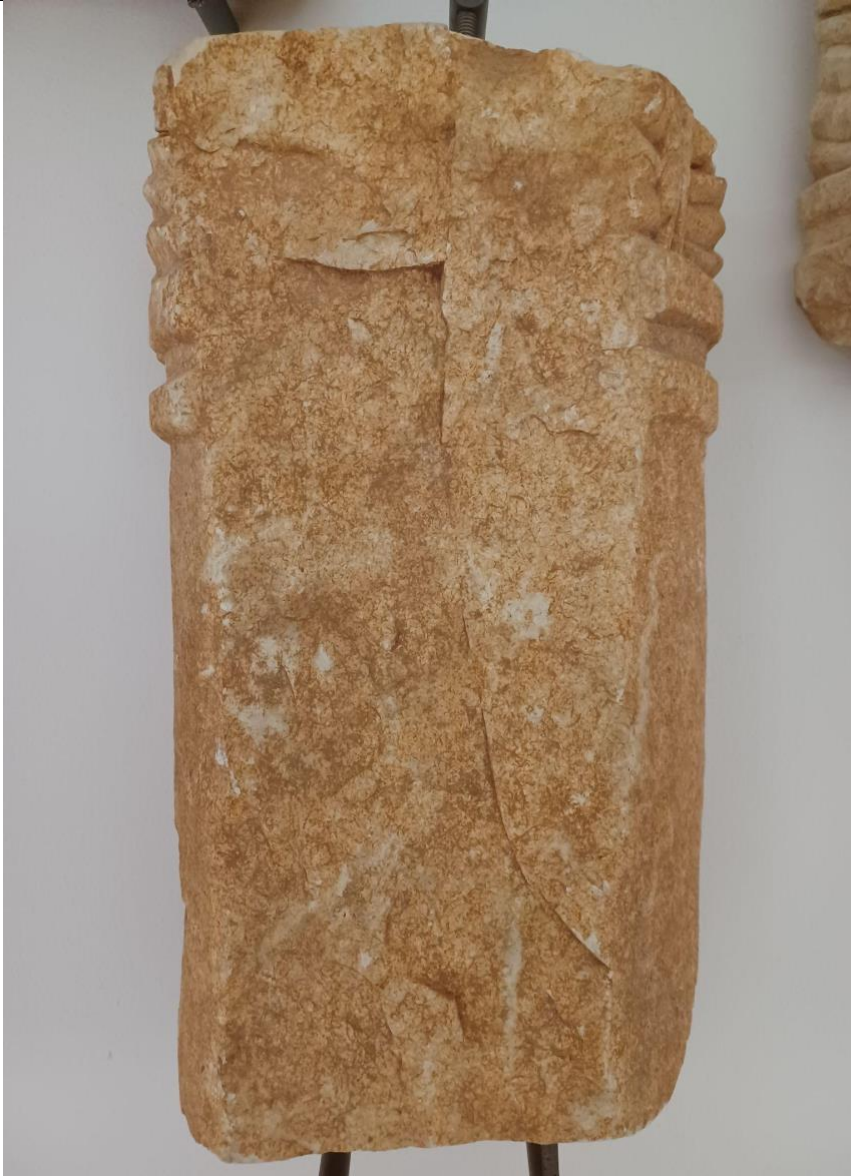

Opis	Prikazan je ulomak kapitela iz 5. – 6. st. ukrašenog motivom listova akantusa. Abakom dominira aksijalni motiv akantova lista flankiran stiliziranim ukošenim linijama. Kalatos kapitela krasi dva velika akantova lista koji u gornjoj zoni registra tvore trokutasto polje popunjeno polukalotom. Ostatak kalatosa kapitela nije sačuvan.
Materijal	lapor
Dimenzije	15 x 20 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

Opis	Prikazan je ulomak kapitela iz 5. – 6. st. na kojem je prisutan motiv lišća akantusa, sličan onom kapitelu pod kataloškim brojem 9. Riječ je o dvama velikim listovima akantusa koji izlaze iz astragala kapitela, a koji se spajaju u sredini kalatosa i formiraju trokutasto polje s polukalotom, dok se u abaku nalazi aksijalno istaknuti list akantusa, a omeđuju ga stilizirane profilacije s obe strane koje su okrenute od istaknutog lista.
Materijal	lapor
Dimenzije	30 x 23 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

Kat. br. 11

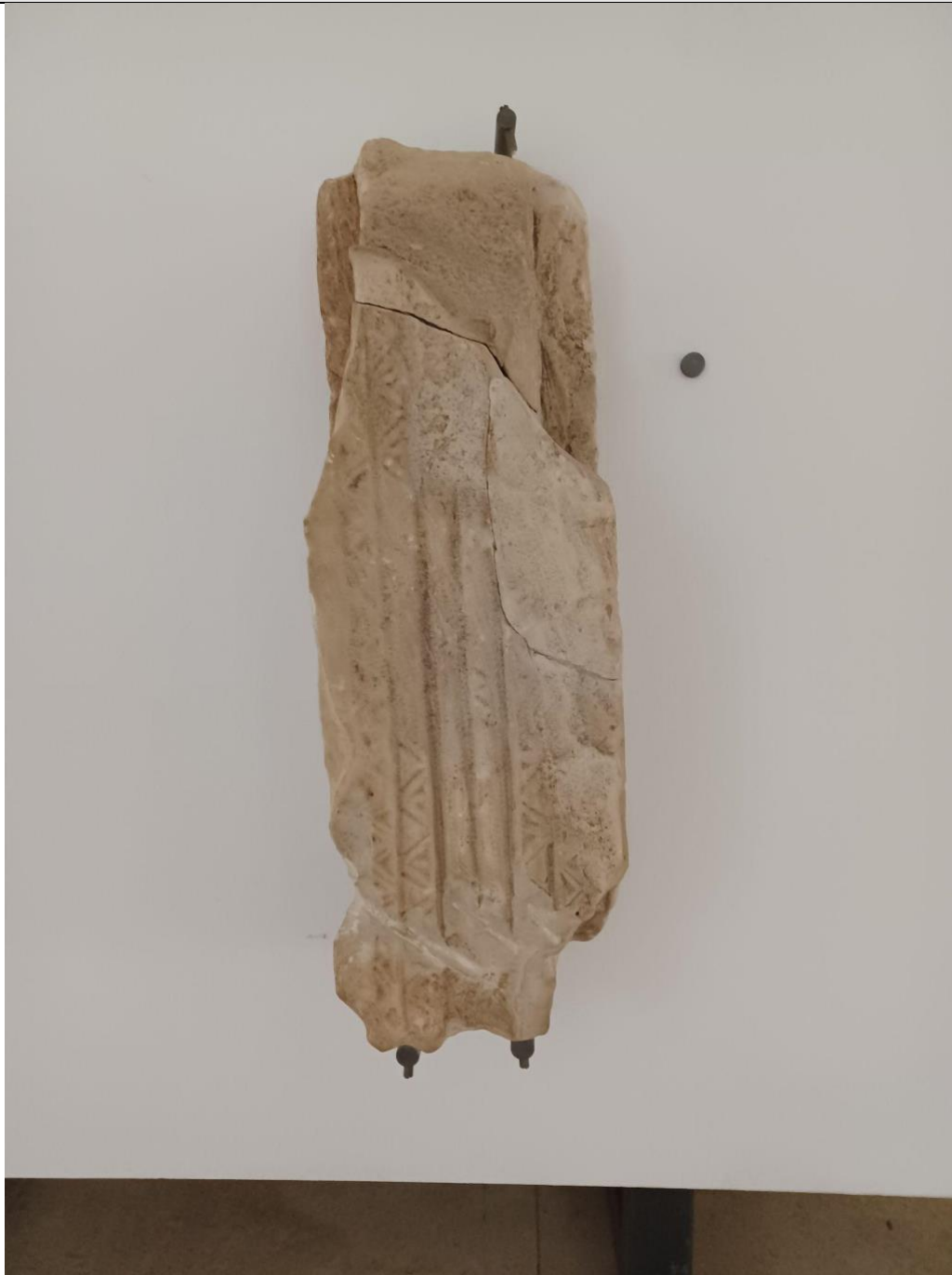

Opis	Gornji dio pilastra iz 5. – 6. st. Ulomak pilastra s kapitelom isklesan iz istog kamenog bloka. Granica tijela stupa i kapitela naznačena dvama, reljefno istaknutim prstenima jednostavnih profilacija, nad kojima se nazire plastično oblikovan akantov list.
Materijal	lapor
Dimenzije	30 x 20 x 15 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

Opis	Prikazan je ulomak kapitela iz 5. – 6. st. Ukrašen je motivom dvama lista akantusa koji izlaze iz oštećenog astragala, a koji se spajaju u sredini kalatosa te formiraju trokutasto polje s upisanim trokutom te kružnicom u sredini. Lijevi dio gornjeg registra je oštećen, kao i aksijalni motiv abaka. Desno od oštećenog motiva, abak ukrašavaju stilizirane ukošene linije okrenute od aksijalnog motiva.
Materijal	lapor
Dimenzije	25 x 20 x 5 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

Kat. br. 13

Opis	Prikazan je motiv pilastra oltarne ograde iz 5. – 6. st. Riječ je o oštećenom pilastru čije je tijelo dekorirano konveksnim ispupčenjima dekoriranim jednostavnim cik-cak motivom.
Materijal	lapor
Dimenzije	50 x 20 x 20 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 14

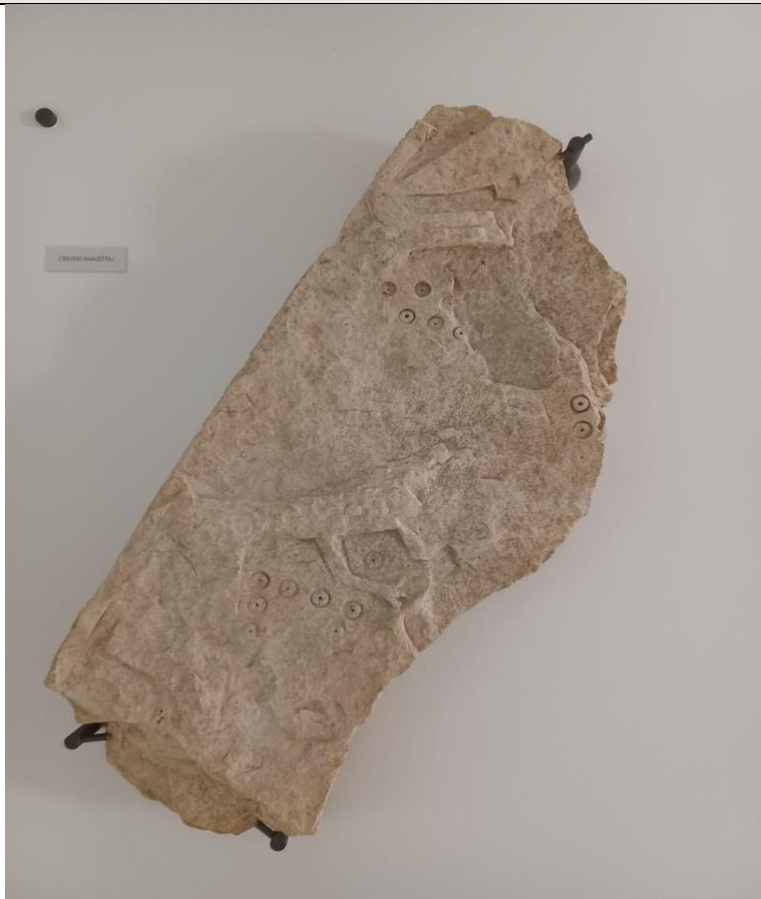
Opis	Ulomak pilastra iz 5. – 6. st. koji je grubo oblikovan i znatno oštećen, a na prednjoj plohi se nalaze dva vrlo jednostavna grčka križa.
Materijal	lapor
Dimenzije	80 x 14 x 17 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	neobjavljeno

Kat. br. 15

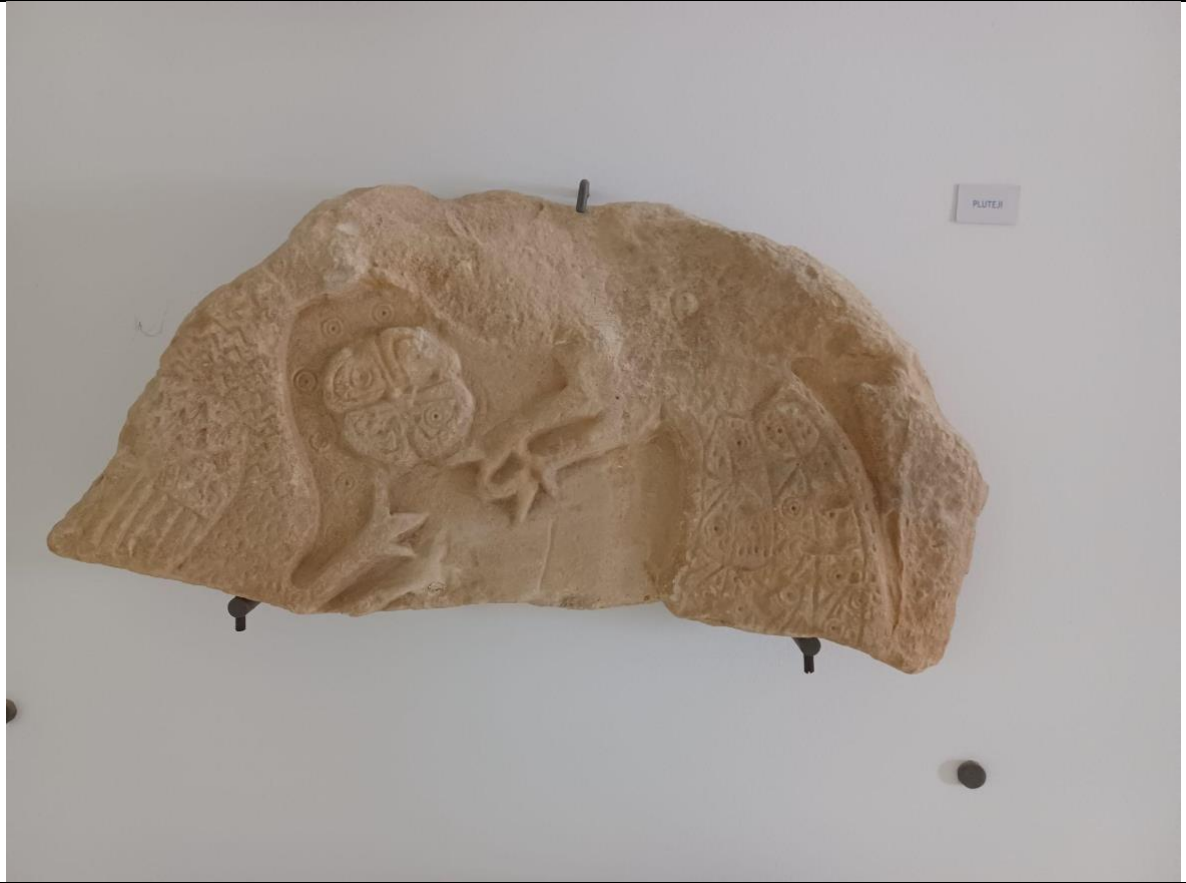
Opis	Prikazana su vrata grobnice koja su postavljena kao spolij iz antičkog vremena, a na kojima je cijelom dužinom površine urezan kristogram.
Materijal	vapnenac
Dimenzije	70 x 45 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 26.

Kat. br. 16

Opis	Prikazana je desna polovica zabata trabeacije oltarne ograde čija je ploha bitno oštećena te se kompozicija i ukrasi jedva naziru. Prvi vrhu je uočljiv dvopruti križ s proširenom hastom – ostatak središnjeg motiva kompozicije. Iznad i ispod opisane haste križa nazire se tijelo ptice i nožice ptice, vjerojatno golubice s obzirom na dužinu repa. Slobodni dijelovi plohe ispunjeni su motivom plitko uklesanih kružnica sa središnjim konkavnim krugom.
Materijal	lapor
Dimenzije	60 x 30 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 23. Milošević, Ante. "Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici." <i>Starohrvatska prosvjeta III</i> , br. 44-45, 2018. str. 132.

Kat. br. 17

Opis	Prikazan je ulomak pluteja oltarne ograde koji je ukrašen motivom dviju ptica, od kojih je lijevoj očuvano tijelo bez repa, dok je desnoj sačuvan rep te noge. Riječ je o paru antitetički postavljenih paunova što je vidljivo po repu desne ptice koji je ispunjen motivima kružnica s manjim profilacijama te koji je podijeljen u dva dijela. Na lijevoj ptici, čije je tijelo sačuvano vidljive su manje profilacije u cik-cak obliku na vratu, a koje se nastavljaju na krila koja se potom razdvajaju stiliziranim profilacijama da bi se dobio oblik krila. Između dviju ptica nalazi se rozeta čija je unutrašnjost ukrašena koncentričnim kružnicama.
Materijal	lapor
Dimenzije	25 x 50 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 23. Milošević, Ante. "Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici." <i>Starohrvatska prosvjeta III</i> , br. 44-45, 2018. str. 132.

Opis	Prikazan je ulomak lijevog dijela pluteja. Sačuvan je mali dio glavnog motiva kompozicije ukrasnog polja, a riječ je o ispupčenoj traci s plitko urezanim motivom „x” koji su odijeljeni dvostrukom horizontalnom linijom. Ostatak vidljivog ukrasnog polja ukrašen je motivima koncentričnih kružnica. Samo ukrasno polje uokvireno je motivom dvoprutog pletera s ispupčenim motivom oka između prepleta.
Materijal	lapor
Dimenzije	23 x 19 x 7 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

Kat. br. 19

Opis	Prikazan je ulomak pluteja čije je ukrasno polje oštećeno s iznimkom četiri motiva malih koncentričnih kružnica, a koje je flankirano istaknutim poljem s dvoprutnim pletetom te motivom oka između prepleta. Unutar samog oka prepleta uklesani su motivi koncentričnih kružnica.
Materijal	lapor
Dimenzije	30 x 20 x 10 cm
Mjesto pohrane	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Literatura	Gudelj, Ljubomir. <i>Crkvine, Cista Velika</i> . Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 24.

6.2. Obilježja skulpture s Crkvina

Skulptura s lokaliteta Crkvine u Cisti Velikoj pohranjena je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika te je stalan dio njihove izložbe. Obuhvaća vremensko razdoblje od antike sve do kraja uporabe posljednje crkvice na lokalitetu u 9. ili 10. st.⁶⁸

Za antičko razdoblje prisutna je klasična skulptura tipa are ili sarkofaga Elije Viktorine koji je najbolje sačuvani sarkofag s područja Ciste te zbog svojih motiva i jedan od najljepših. Dao ga je izraditi njezin muž koji je bio veteran 14. legije *Geminae*, što ujedno pokazuje i prisutnost rimske vojske na području Ciste.⁶⁹ Također se uočava prisutnost pokapanja mrtvih u urne što je evidentirano nekolicinom takvih kojih su sa sobom također nosile natpise i ukrasne motive. Natpisi su bili klesani rimskom kapitalom, a ruka klesara bila je dosta nespretna s obzirom na razmake između pojedinih slova te redova. To nije nužno krivica samog klesara, već je mogući razlog bila i žurba s obzirom da je naručitelj vjerojatno umro prije nego mu je natpis dovršen.

Što se ranokršćanskog razdoblja tiče, može se reći da je to bilo najplodnije razdoblje za razvoj Crkvina, pa tako i njezine skulpture. Iz ranokršćanskog razdoblja potječu čak tri kapitela i tri pilastra oltarne pregrade, kao i vrata grobnice uz apsidu druge bazilike. Tri kapitela ukrašeni su vegetabilnim motivom akantusovog lišća, svaki po dva velika lista koja se spajaju po sredini kapitela, a na gornjem dijelu kapitela nalazi se postavljen list akantusa u izbočenom središnjem dijelu kojeg flankiraju stilizirane linije. Pilastru se, za razliku od kapitela, međusobno razlikuju, uglavnom su otučeni, no prisutni su pojedini motivi poput ispupčenja te cik-cak linija te jedan na kojem je ugraviran znak križa. Što se tiče vrata grobnice, riječ je o ravnoj plohi koja je izvorno spolij iz vremena antike, a na kojoj je ugraviran kristogram čitavom dužinom vrata.⁷⁰

Na prijelazu razdoblja, više naginjući prema ranosrednjovjekovnom razdoblju, nastaje pak najpoznatija skulptura s lokaliteta. Riječ je naime, o dijelovima zabata trabeacije oltarne pregrade te o tri ulomka pluteja. Ulomak zabata posebno je zanimljiv jer, kako smatra Milošević jedan je od rijetkih takvih očuvanih iz vremena druge polovice 8. st. što je datirao uz pomoć pluteja.⁷¹ Navodi kako je na zabatu prikazan motiv ptica, križa s rascvjetalim krakovima te

⁶⁸ Gudelj, 2011. str. 32.

⁶⁹ isto, str. 18.

⁷⁰ isto, str. 26.

⁷¹ Milošević, Ante. "Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici." *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 44-45, 2018. str. 131. - 132.

motivi koncentričnih kružnica.⁷² Plutej koji je pripomogao Miloševiću pri dataciji zabata također je evidentiran u katalogu, a riječ je o pluteju s dva antitetički postavljena pauna te rozetom između njih. Zabat i plutej, kako smatra Milošević, imaju element liutprandske renesanse⁷³ što se odnosi na umjetnost 8. st. u Italiji nastala pod utjecajem Langobarda, posebno za njihova vođe Liutpranda, a koja se prelila i na područje istočnog Jadrana.⁷⁴ Obilježja tog stila su, prema Jakšiću, plitki reljefi s dominantnim biljnim i životinjskim motivima, a ponekad su prisutni i geometrijski motivi.⁷⁵ Liutprandska renesansa najbolje je vidljiva na liturgijskim instalacijama poput oltara, oltarnih pregrada, ciborija, ambona i katedri.⁷⁶ Nažalost, pošto zabat i plutej nisu očuvani u cijelosti, često padaju u zaborav kad je riječ o liutprandskoj renesansi na području istočne obale Jadrana.⁷⁷

Uz navedeni zabat i plutej, pronađena su i izložena u prostorijama Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika još dva pluteja sličnih motiva. Naime, motivi prisutni na plutejima su dvopruti pleter s motivom oka na prepletu, s tim da su na jednom od njih u oka uklesane koncentrične kružnice dok su na drugom izostale. Sličnost među njima sugerira da su možda dio istog pluteja, no kako nike sačuvano ukrasno polje, već samo mali ulomak, ne može se utvrditi točnost te sugestije. Motivi pletera karakteristični su za razdoblje ranog srednjeg vijeka, stoga nije netočno zaključiti da pluteji pripadaju tom razdoblju.⁷⁸

Za razdoblje ranog srednjeg vijeka, u vrijeme kad su postojale dvije manje jednobrodne crkve, može se reći da je nastavak prethodnog razdoblja. Pronađeni su mali kapiteli ukrašeni listovima akantusa kao i dijelovi oltarne menze ukrašeni pleterom što ukazuje na nastavak djelovanja klesara na ovom prostoru iako je njegovo vrijeme već prošlo.⁷⁹ Nenad Cambi također potvrđuje tu tezu, navodeći da je na prostoru Crkvina, pa i u ostatku Imotske krajine, prisutan kontinuitet klesarske tradicije i to još iz vremena antike do ranosrednjovjekovnog doba.⁸⁰

⁷² isto, str. 132.

⁷³ isto, str. 133.

⁷⁴ Jakšić, Nikola. *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug, 2015. str. 103.

⁷⁵ isto, str. 103. - 104.

⁷⁶ isto, str. 104.

⁷⁷ Milošević, 2018. str. 133.

⁷⁸ Jakšić, 2015. str. 124.

⁷⁹ isto, str. 124.

⁸⁰ Cambi, Nenad. *Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije*. Split: Književni krug, 2020. str. 15.

7. Zaključak

Istraživanja na Crkvinama otkrila su dugu povijest naselja Ciste Velike, koja se kreće još od prapovijesnog brončanog doba sve do danas, no pojedini aspekti još uvijek ostaju misterij arheolozima, povjesničarima i povjesničarima umjetnosti. Primjer za to su, između ostalog, dvije rimske prostorije kojima nije definirana funkcija. Osobno sam mišljenja da je riječ o privatnoj kući jednog rimskog legionara koji ju je odabrao zbog povoljne pozicije između Tilurija i Narone. Također, postavlja se pitanje i zašto su tri ranokršćanske bazilike građene sukcesivno te preslojavale jedna drugu te koji je bio razlog rušenja prve crkve ranosrednjovjekovnog razdoblja i izgradnja nove. Smatram da odgovor na pitanje rušenja crkava leži u broju stanovnika na području Ciste koje samo po sebi nije bilo odviše naseljeno te zato nije bilo potrebe za velikim crkvenim svetištima, a u međuvremenu se izgradila nova crkva u blizini. Tomu pripomaže i raseljenje stanovništva kao posljedice seobe naroda, dolazak novog stanovništva i odlazak starog, ali i bolesti kao što je bila Justinijanova kuga koja je također mogući razlog gubitka stanovništva na području Ciste Velike.

Usprkos neriješenim pitanjima i odgovorima, Crkvine u Cisti Velikoj danas su dobro očuvane zahvaljujući predanom radu Ljubomira Gudelja i ostalih stručnjaka iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika te su pretvorene u arheološki park na otvorenome čime je omogućen lakši pristup samim Crkvinama.

8. Sažetak

Crkvine u Cisti Velikoj lokalitet su u Imotskoj krajini čiji povijesni kontinuitet seže sve do prapovijesti, od prvih gradina sve do formiranja rimskog naselja. Antičko vrijeme pokazalo se veoma plodnim razdobljem te su na lokalitetu pronađene dvije rimske prostorije te groblje među kojima su pronađeni brojni sarkofazi, od kojih je najpoznatiji onaj Elije Viktorine, žene veterana 14. legije Geminae i prve imenom poznate stanovnice mjesta. Brojni sarkofazi i grobnice kasnije će biti iskorišteni kao spolij u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom vremenu. U ranokršćanskom vremenu na Crkvinama su izgrađene tri uzastopne crkve, od kojih su dvije bazilike i jedna crkva s trolisnom apsidom. To je ujedno bilo najplodnije razdoblje lokaliteta te je pronađen i bazen iz baptisterija s tri preinake što je jedini takav bazan na istočnoj obali Jadrana. Nakon ranokršćanskog razdoblja, slijedi kratki period stagnacije prije nego se na lokalitetu izgrade još dvije manje crkve te sam lokalitet biva napušten sve do 1935. kad ga otkriva i dokumentira Lovre Katić te kasnije istražili Nenad Cambi i Ljubomir Gudelj, a sam lokalitet i njegova skulptura stavljeni su pod upravu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika te je lokalitet pretvoren u arheološki park.

Ključne riječi: Crkvine, Cista Velika, prapovijesno razdoblje, antičko razdoblje, ranokršćansko razdoblje, ranosrednjovjekovno razdoblje, umjetnost, povijest umjetnosti, arhitektura, skulptura

9. Abstract

Crkvine in Cista Velika are located in Imotska krajina whose history goes as far back as prehistoric times, from the first gradina to the foundation of a Roman village. Ancient times proved to be a well developed time and two rooms were found as well as the cemetery amongst plenty sarcophagi from which one of the famous ones is that of Elija Viktorina, who was a wife of a veteran of 14th Legion Geminae as well as the first citizen of the place known by name. Many of the sarcophagi and tombstones will later be used as a spolium in early Christian and early Middle Ages. In early Christian times, three churches have been built in succession in Crkvine, two of which are basilicas and one church with a three-leaf apse. It is also considered to be the most prosperous time for Crkvine due to the finding of a baptistery pool with three variations which is the sole example of such a case on east Jadran coast. After the early Christian period, there was a short period of stagnation before two small churches were built and Crkvine were abandoned until their discovery by Lovre Katić in 1935 who documented his discovery for future excavations by Nenad Cambi and Ljubomir Gudelj, and Crkvine as well as its sculpture was placed under care of Museum Hrvatskih arheoloških spomenika and the area was turned into an archaeological park.

Keywords: Crkvine, Cista Velika, prehistoric times, ancient times, early Christian times, early Middle Ages, art, art history, architecture, sculpture

10. Popis literature

1. Cambi, Nenad. *Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije*. Split: Književni krug, 2020.
2. Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011.
3. Gudelj, Ljubomir. *Gradine u Imotskoj krajini*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2016.
4. Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004*. Zagreb: 2005. Str. 216. - 218.
5. Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 4/2007*. Zagreb: 2008. Str. 443. - 444.
6. Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010*. Zagreb: 2011. Str. 641. - 643.
7. Gudelj, Ljubomir i dr. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 10/2013*. Zagreb: 2014. Str. 536. - 538.
8. Gudelj, Ljubomir i Uroda, Nikolina. "Vjetroelektrana Brda - Umovi." *Hrvatski arheološki godišnjak 11/2014*. Zagreb: 2015. Str. 673. - 677.
9. Gudelj, Ljubomir. "Cista Velika - Crkvine." *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Zagreb: 2016. Str. 650. - 651.
10. Jakšić, Nikola. *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug, 2015.
11. Kampmann, Ursula. *Die Munzen der romischen Kaiserzeit*. Auflage: Battenberg, 2004.
12. Katić, Lovre. "Stećci u Imotskoj krajini." u: *Starohrvatska prosvjeta 3*. 1954. str. 131. - 169.
13. Marasović, Tomislav. *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1994.
14. Milošević, Ante. "Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici." *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 44-45, 2018. Str. 115. - 134.
15. Mueller, Werner i Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 1: Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
16. Petricioli, Ivo. *Od Donata do Radovana: Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split: Književni krug, 1990.

17. Rapanić, Željko. *Studije o ranom srednjovjekovlju*. Split: Književni krug, 2022.
18. Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 2002.
19. Vedriš, Trpimir. "Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata." u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (o. 550. - o. 1150.)*. ur. Zrinka Nikolić Jakus. Zagreb: Matica hrvatska, 2015. Str. 173. - 200.
20. Vrčić, fra Vjeko. *Župe Imotske krajine*. Drugi dio. Imotski: 1980.

11. Popis priloga

1. Slika 1. Tlocrt lokaliteta s označenim područjem prapovijesnih nalaza (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 15)
2. Slika 2. Keramičko posuđe, prapovijesno razdoblje (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 16)
3. Slika 3. Tlocrt lokaliteta s označenim ostatcima rimskih prostorija (foto: Petra Čičerić, 12. svibnja 2024.)
4. Slika 4. Rimski novac s likom cara Klaudija na aversu i božice Minerve na reversu (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 17.)
5. Slika 5. Pogled sa zapada na sjeveroistočnu prostoriju na lokalitetu (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
6. Slika 6. Pogled sa sjevera na sjeveroistočnu prostoriju (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
7. Slika 7. Pogled na jugozapadnu prostoriju (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
8. Slika 8. Tlocrt ranokršćanskih crkava (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 19.)
9. Slika 9. Pogled s istoka na ostatke prve bazilike (foto: Petra Čičerić, 12. svibnja 2024.)
10. Slika 10. Pogled na drugu baziliku i grobnicu (foto: Petra Čičerić, 12. svibnja 2024.)
11. Slika 11. Pogled na trolisnu crkvu s južne strane (foto: Petra Čičerić, 12. svibnja 2024.)
12. Slika 12. Pogled na trolisnu crkvu sa zapadne strane (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
13. Slika 13. Naušnice, ranokršćansko groblje, 5. - 6. st. (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 27.)

14. Slika 14. Tlocrt ranosrednjovjekovnih crkava (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 29.)
15. Slika 15. Pogled na ranosrednjovjekovne crkve unutar trolisne crkve i druge ranokršćanske bazilike (foto: Petra Čičerić, 12. svibnja 2024.)
16. Slika 16. Pogled na posljednju crkvu sa zapadne strane (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
17. Slika 17. Pogled na uzdignuti oltar posljednje crkve (foto: Petra Čičerić, 21. srpnja 2024.)
18. Slika 18. Prilozi iz ranosrednjovjekovnih grobova, 7. - 8. st. (preuzeto: Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. str. 32.)

Obrazac A.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja PETRA ČIČERIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce POVIJEST UMJETNOSTI I POVIJEST, izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 26. 3. 2024.

Potpis Petra Čičerić

**IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA RADA U DIGITALNI REPOZITORIJ
FILOZOFSKOGA FAKULTETA U SPLITU**

Student/Studentica: Petra Čičerić

Naslov rada: Arhitektura i skulptura lokaliteta Crkvine u Cisti Velikoj

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest umjetnosti

Vrsta rada: Završni rad

Mentorica rada: Kristina Babić, v. pred.

Članovi Povjerenstva:

izv. prof. dr. sc. Vedran Barbarić

doc. dr. sc. Ana Torlak

Zamjenik člana povjerenstva / asistent Frane Prpa

Ovom izjavom potvrđujem da sam autorica predanoga završnoga/diplomskoga rada i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) u otvorenom pristupu

b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a

c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca.

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: Split, 26. rujna 2024.

Potpis studenta/studentice: *Petra Čičerić*